

Recepcia Ciceronovej osobnosti a diela v spisoch Lucia Annaea Senecu

■ PETER FRAŇO (Trnava)

Abstract:

The Reception of Cicero's Character and Writings in the Seneca's Works

This article deals with the reflections of three Cicero's portraits, that can be found in Seneca's writings. At first Seneca judges Cicero's rhetorical and stylistic skills. Stoic writer praises these skills but he criticizes some elements of Cicero's literary style (e. g. fondness for archaism, repetitive *clausulae*). Seneca thinks that these elements should not be used in the Julio-Claudian times. Then Seneca considers Cicero's political activities. He mentions Cicero's consulship, exile and death, but he minimizes Cicero's political activities during the Civil war and in the battle with Antony. Stoic writer compares Cicero's politics with the politics of Cato and in this regard, Cicero is a bad statesman representing the opposite of the Stoic ideal of "sage" (*sapiens*). Finally, Seneca analyses Cicero's philosophical thinking. He knows Cicero's philosophical works but he doesn't cite these sources. According to Seneca, Cicero is not a creative philosophical thinker, but only eclectic philosopher.

key words: Cicero – Seneca – *Moral Letters to Lucilius* – reception – stoicism

klúčové slová: Cicero – Seneca – *Etické listy Luciliovi* – recepcia – stoicizmus

Recepcia života a diela Marca Tullia Cicerona sa od obdobia vlády cisára Tiberia stáva integrálnou súčasťou literárnych diel.¹ Ciceronov osobnostný portrét nadobúda v spisoch autorov, ktorí od tohto obdobia pôsobili, relatívne ucelenú podobu, ktorej hlavné črty sa pravdepodobne kodifikovali už v oveľa skoršom období. O konkrétnej podobe týchto charakteristických zna-

¹ Počas obdobia vlády cisára Augusta sa v literárnych dielach takmer vôbec neobjavujú priame zmienky o Ciceronovej osobe a diele. Podľa Gowinga môžeme za týmto mlčaním vidieť dobovo podmienenú neochotu identifikovať sa s týmto veľkým zástancom republiky (GOWING 2013, s. 235).

kov veľmi výstižne vypovedá známa anekdota z Plútarchových *Životopisov slávnych Grékov a Rimanov*. Octavianus v nej prichádza k jednému zo svojich mladších príbuzných, ktorý práve v danej chvíli drží v ruke bližšie neurčenú Ciceronovu knihu a zarazený jeho náhlym príchodom sa ju rýchlo pokúša schovať v tóge. Keď to budúci cisár Augustus uvidí, vezme mu toto dielo z ruky, pozrie sa naň a potom ho vráti chlapcovi so slovami λόγιος ἀνὴρ, ὁ παῖ, λόγιος καὶ φιλόπατρις (PLUT. *Cic.* 49, 3). Uvedený citát veľmi výstižne pomenúva dva základné interpretačné rámce, s ktorými súveklí literáti pracovali pri recepcii života a diela Marca Tullia Cicerona.

- 1) V prvom prípade je Cicero predstavovaný ako λόγιος, t. j. človek „učený“, „výrečný“, v zmysle majstra rečníckeho a štylistického umenia (doslova toho, kto dobre ovláda *logos*).
- 2) Druhá osobnostná charakteristika – φιλόπατρις – zas zdôrazňovala Ciceronovu politickú angažovanosť v prospech záchranu republiky (najmä v kontexte odhalenia a potlačenia Catilinovho sprisahania v roku 63 pred n. l.).

Signifikantným príkladom dobovej recepcie oboch spomínaných zložiek môže byť napríklad krátka pasáž z Lucanovho eposu *Pharsalia*, v ktorej je Cicero predstavený jednak ako „najväčší tvorca rečníctva“ (*maximus auctor eloquii*) a jednak ako človek chrániaci rímsky štát a právo pred Catilinom (... *cuius sub iure togaque / pacificas saeuos tremuit Catilina securis*) (LUC. VII, 62–64).²

Keďže Senecovu literárnu činnosť môžeme približne situovať do rovnakého časového obdobia, bude zaujímavé sledovať, do akej miery sa táto interpretačná schéma či už v pozitívnej, alebo v negatívnej podobe premietla do autorovej reflexie Ciceronovej osobnosti. Ak sa najskôr súhrnne pozrieme na Senecove diela, tak v nich môžeme identifikovať celkovo štyridsať priamych zmienok o Ciceronovi, pričom ich rozvrstvenie v rámci jednotlivých spisov vyzerá nasledovne:³

² Podobných typizovaných portrétov by sme v dielach autorov z tohto obdobia našli viaceré (pozri VELL. I, 17, 3; II, 34, 3; II, 66, 2–5; JUV. VIII, 236–244; X, 114–115; PETR. 55, 5).

³ Do výpočtu sú zahrnuté všetky zmienky, v ktorých sa priamo spomína Ciceronovo meno vrátane štyroch fragmentov z *Epistulae morales ad Lucilium*, ktoré sa zachovali u Aula Gellia. Spracované na základe korpusu latinských textov, prebratých z The Packard Humanities Institute (PHI).

Názov spisu	Početnosť zmienok	Percentuálny pomer
<i>Epistulae morales ad Lucilium</i>	27	67,5 %
<i>De beneficiis</i>	3	7,5 %
<i>Ad Serenum de tranquillitate animi</i>	2	5 %
<i>Ad Paulinum de brevitate vitae</i>	2	5 %
<i>Ad Novatum de ira libri III</i>	2	5 %
<i>Ad Marciam de consolatione</i>	1	2,5 %
<i>De clementia</i>	1	2,5 %
<i>Ad Serenum de constantia sapientis</i>	1	2,5 %
<i>Naturales quaestiones</i>	1	2,5 %

Z uvedeného súpisu vyplýva, že dominantným dielom, v ktorom autor spomína Ciceronovu osobnosť, sú *Epistulae morales ad Lucilium*, nasledované s veľkým rozdielom všetkými ostatnými spismi. Už z čisto formálneho hľadiska však nemožno povedať, že by nám tieto zmienky poskytovali ucelený portrét Ciceronovej osobnosti. Formálna podoba týchto odkazov sa totiž prevažne obmedzuje iba na niekoľko krátkych slovných spojení či jednoduchých viet.⁴ Meno rímskeho rečníka je tu pritom často uvádzané len ako súčasť radu ďalších latinských mien bez nejakej hlbšej významovej špecifikácie.⁵

Ak sa pozrieme na tieto stručné a nesystematické odkazy cez prizmu obsahového určenia, tak môžeme konštatovať, že prakticky všetky sa viac či menej dotýkajú tematiky autorovho rečníckeho a štylistického umenia, politickej praxe či filozofickej činnosti.⁶ Niektoré z týchto správ však nemajú

⁴ Pozri SEN. *Ben.* IV, 30, 2; VII, 6, 1; *Tranq. an.* 11, 4; 16, 1; *De ira* II, 2, 3; III, 37, 5; *Const.* 17, 3; *Ep.* 17, 2; 58, 6; 58, 12; 58, 16; 111, 2. Najrozsiahljšia pasáž, v ktorej Seneca spomína Ciceronovu osobnosť a dielo, pochádza zo stoôsmeho *Listu Luciliovi*. Ani tento úryvok však neprekračuje veľkosť zhruba tristo slov (pozri SEN. *Ep.* 108, 30-34).

⁵ SEN. *Cl.* I, 10, 1: *iam Domitios, Messalas, Asinius, Cicerones*; *Ep.* 58, 12: *Catonem, Ciceronem, Lucretium*; *Ep.* 97, 8: *Hoc inter Pompeium et Caesarem, inter Ciceronem Catonemque commissum est*.

⁶ Zmienky o rečníckej a filozofickej činnosti nemožno od seba striktno diferencovať, pretože Seneca sa zaoberá Ciceronovou filozofiou najmä ako špecifickým literárnym žánrom (pozri SEN. *Ep.* 100, 7-9; 108, 30-34).

takmer žiadnu relevantnú interpretačnú hodnotu. Zmienky o Ciceronovej osobe alebo citáty a parafrázy z jeho spisov tu slúžia len ako funkčné prostriedky na podporu Senecových myšlienok bez toho, aby autor zaujal k uvedenej osobe nejaký vyhranený hodnotiaci postoj.⁷ Napriek týmto skutočnostiam možno interpretáciou ostatných explicitných pasáží rekonštruovať približnú podobu Senecovej recepcie Ciceronovho života a diela.⁸ Spoločným kritériom, podľa ktorého sme sa rozhodli zoskupiť a klasifikovať tieto odkazy, sa pritom stala už spomínaná oblasť troch dominantných aktivít autorovho života a tvorby: rečníctvo a štylistické umenie (Cicero ako λόγιος), politická činnosť (Cicero ako φιλόπατρις) a filozofická aktivita (Cicero ako φιλοσοφικός).⁹

Cicero ako λόγιος

Rečnickej a štylistickej stránke Ciceronovej osobnosti je v Senecových dielach venovaná najväčšia pozornosť, pričom jej výklad sa obmedzuje výlučne na dielo *Epistulae morales ad Lucilium*. Z analýzy vybraných pasáží vyplýva, že Seneca si vo všeobecnosti Cicerona váži za jazykové schopnosti, o čom svedčí množstvo superlatívnych prívlastkov, ktorými ho pomenúva: *summus orator*, *vir eloquentissimus* (GELL. NA XII, 2, 4–5) či *vir disertissimus* (SEN. Ep. 107, 10; 118, 1). Ak by sme chceli byť konkrétnejší, tak v štýridsiatom *Liste Luciliov*i Seneca porovnáva Ciceronov štýl rečenia so štýlom rímskeho senátora Publia Vinicia a rečníka Quinta Hateria. A kým v ich prípade hovorí o rozpačitom respektíve prudkom spáde reči, Cicerona chváli

⁷ Pozri SEN. Ben. IV, 30, 2; *Tranq. an.* 11, 4; *Cl.* I, 10, 1; *Const.* 17, 3; *Ep.* 58, 12; 58, 16.

⁸ Najväčšiu interpretačnú hodnotu nám poskytujú nasledujúce pasáže: SEN. *Marc.* 20, 5; *Brev. vit.* 5, 1; 5, 3; *Ben.* V, 17, 2; VII, 6, 1; *De ira* II, 2, 3; III, 37, 5; *Tranq. an.* 16, 1; *Q. Nat.* II, 56, 1; *Ep.* 17, 2; 21, 4; 40, 11; 49, 5; 58, 6; 97, 3; 97, 8; 100, 7; 100, 9; 107, 10; 108, 30; 108, 32; 108, 34; 111, 2; 114, 16; 118, 1; 118, 2; GELL. NA XII, 2, 4; XII, 2, 5; XII, 2, 6; XII, 2, 8. Reflexia týchto explicitných zmienok bude tvoriť hlavnú obsahovú štruktúru nášho príspevku.

⁹ Súhrnnej analýze a interpretácii priamych odkazov na Ciceronovu osobu a dielo u Senecu sa doposiaľ venovali len traja autori (GAMBET 1970; GRIMAL 1984; SETAIOLI 2003). Hoci súborný výklad nepriamych zmienok a narážok na Ciceronovu osobnosť a dielo doposiaľ neexistuje, niektorí autori sa im v krátkosti venujú pri interpretácii iných problémov spojených so Senecovou literárnou činnosťou (pozri GOWING 2013, s. 240–243; GRIMAL 1984, s. 664; SETAIOLI 2003, s. 65–66; GAMBET 1970, s. 175; INWOOD 2005, s. 271–301; EVENEPOEL 2007; RICKEN 2009).

za to, že tempo jeho reči plynie *gradarius*, t. j. „krok za krokom“ (SEN. *Ep.* 40, 9–11). Stoický mysliteľ si dokonca Ciceronov spôsob koncipovania veršov berie za „vzor“ (*exemplum*) pri prekladaní časti Kleantovho *Hymnu na Dia* (SEN. *Ep.* 107, 10).¹⁰

V dvadsiatom prvom *Liste Luciliovi* je Cicero štylizovaný až do podoby akejsi literárnej celebrity.¹¹ Seneca sa totiž domnieva, že k zachovaniu Atticovho mena v kultúrnom povedomí neprospele ani to, že bol Agrippovým zaťom, ani to, že si cisár Tiberius vzal za manželku jeho vnučku Vipsaniu, dokonca ani to, že ho spájali rodinné väzby s Drusom, ale práve tá skutočnosť, že ho Cicero zvečnil ako literárneho partnera vo svojej korešpondencii. Doslova hovorí, sú to „Ciceronove listy, ktoré nedovolia zahnúť menu Atticovmu“ (*nomen Attici perire Ciceronis epistulae non sinunt*; SEN. *Ep.* 21, 4). O sláve či význame mena nejakej osobnosti vôbec nerozhoduje pôvod či styky, ale iba to, či sa nejaký popredný spisovateľ rozhodne vo svojom diele zachytiť danú osobnosť, ktorá sa následne vďaka tomu stane všeobecne známou a váženou.

Seneca taktiež niekedy čitateľa priamo odkazuje na konkrétne Ciceronove citácie či parafrázy s cieľom využiť ich ako funkčný rétorický prostriedok v zmysle „dovoľovania sa autority“ (*argumentum ad auctoritatem*). Keď chce napríklad Lucilia napomenúť, aby nepremárnil čas premýšľaním nad zbytočnými vecami, pripomína mu, že podobným spôsobom uvažoval práve Cicero, ktorý hovoril, že „ani keby sa mu zdvojnásobila dĺžka života, nenašiel by si čas na to, aby čítal lyrikov“ (*negat ..., si duplicetur sibi aetas, habiturum se tempus quo legat lyricos*; SEN. *Ep.* 49, 5).¹²

Už z týchto stručných výpovedí je evidentné, že Seneca veľmi dobre poznal Ciceronovu literárnu činnosť. Paradoxné však je, že snád s výnimkou *Listov Atticovi*, nenachádzame v autorových spisoch veľa priamych citácií z tých Ciceronových diel.¹³ *Epistulae ad Atticum* predstavujú výnimku naj-

¹⁰ Porov. *SVF* I, 527.

¹¹ Výraz „literárna celebrita“ používa Daniel G. Gambet (GAMBET 1970, s. 174).

¹² Richard M. Gummere, autor anglického prekladu *Epistulae morales ad Lucilium*, sa domnieva, že tento citát pravdepodobne pochádza z Ciceronovho strateného spisu *Hortensius* (SENECA 1917, s. 324). Priame odvolávanie sa na znenie Ciceronových slov môžeme nájsť aj inde (pozri SEN. *Ep.* 17, 2; 97, 3; 118, 1–2).

¹³ V pasážach, ktorým sme sa venovali, nachádzame okrem *Epistulae ad Atticum* priame odkazy iba na spis *De re publica*, a to ešte na časti, ktoré sa nám z neho nezachovali (SEN. *Ep.* 108, 30–34; GELL. *NA* XII, 2, 4–8) a pravdepodobne na stratený spis *Hortensius* (SEN. *Ep.* 17, 2; 49, 5; pozri SETAIOLI 2003, s. 64–67).

mä z toho dôvodu, že práve do obdobia prvej polovice 1. storočia n. l. môžeme pravdepodobne situovať ich publikovanie a stoický mysliteľ preto cítil nejakú vnútornú potrebu sa k tomuto novému zdroju myšlienok vyjadriť.¹⁴

S ostatnými dielami to je však problematické. Na základe súčasných komparatívnych výskumov síce vieme pomerne presne identifikovať primárne zdroje jednotlivých myšlienok, no rímsky filozof ich priamo v texte skoro nikdy explicitne neuvádza.¹⁵ Dôvody, ktoré Senecu viedli k zastávaniu tohto zdržanlivého postoja, zjavne súvisia s premenou dobového diskurzu v otázkach toho, ako by mal správny text vyzeráť, respektíve aké formálne prostriedky a aký štýl by sa mali pri kompozícii textu používať. To, že Ciceronov štýl už zjavne nevyhovoval podmienkam doby, dáva Seneca otvorene najavo. Napríklad veľmi ostro odsudzuje Ciceronov zvyk zakomponovávať do vlastných prejavov ukážky z cudzích básnických diel. Predovšetkým naráža na autorovu obľúbenosť citovania Enniových veršov.¹⁶ Sarkasticky sa dokonca vyjadruje o tom, že dôvody, ktoré Cicerona viedli k tomuto kroku, boli čisto zištné, t. j. aby sa vo svetle cudzích veršov „ukázali jeho vlastné verše ako dobré“ (*suos versus videri bonos*; GELL. NA XII, 2, 5).¹⁷ Taktiež sa mu nepozdávalo používanie archaizmov. Konkrétne na podklade spisu *De re publica* negatívne hodnotí uvádzanie tvarov *reapse* namiesto *re ipsa* a *sepe* namiesto *se ipse* či výrazov *suaviloquens* a *breviloquentiam* (SEN. Ep. 108, 32; GELL. NA XII, 2, 7-8). Kritickú pozornosť venuje aj autorovmu zvyku neustále v texte opakovať tie isté klauzuly (SEN. Ep. 114, 16).¹⁸

¹⁴ K problematike publikovania *Epistulae ad Atticum* pozri bližšie CICERO 1999, s. 2; GAMBET 1970, s. 175–176; GOWING 2013, s. 240.

¹⁵ Napríklad Senecove úvahy o priateľstve zo štyridsiateho ôsmeho *Listu Luciliovi* (SEN. Ep. 48, 2–3) sa podobajú na Ciceronovo uvažovanie o tejto téme zo spisu *De finibus bonorum et malorum* (Cic. Fin. I, 20, 67). Výrok *talīs hominibus fuit oratio qualis vita* („aký bol život ľudí, taká bola aj ich reč“) zo stoštrnásteho *Listu Luciliovi* (SEN. Ep. 114, 2) je zas obsahovo podobný výroku *qualis autem homo ipse esset, talem eius esse orationem* („aký je sám človek, taká je jeho reč“) zo spisu *Tusculanae disputationes*, ktorý Cicero prisudzuje Sókratovi (Cic. Tusc. V, 16, 47) (GAMBET 1970, s. 175).

¹⁶ Pozri GELL. NA XII, 2, 4–8; SEN. Ep. 108, 32; 108, 34.

¹⁷ V spise *De ira* zas nachádzame priamu narážku na to, ako samotné Ciceronove básne vyvolávali posmech (pozri SEN. *De ira* III, 37, 5).

¹⁸ K Senecovej kritike Ciceronovho štýlu pozri bližšie GAMBET 1970, s. 177; GRIMAL 1984, s. 667–669; SETAIOLI 2003, s. 72–73.

Seneca síce na jednej strane kritizuje tieto postupy, no na strane druhej sa ich používanie snaží ospravedlniť dobou, v ktorej vznikli. Ako hovorí v jednom fragmente z *Listov Luciliovi*: za používaním niektorých týchto prostriedkov nestojí „Ciceronov omyl“ (*Ciceronis vitium*), ale omyl „doby“ (*temporis*), v ktorej vznikli (GELL. NA XII, 2, 8).

Na základe uvedeného hodnotenia sa nám bližšie vyjasňuje Senecov portrét Cicerona ako majstra rečníckeho a štylistického umenia. Seneca si ho jednak vážil, pretože sa v jeho textoch odzrkadľovala dokonalosť dobového štýlu, no jednak si uvedomoval, že pomery sa odvtedy už výrazne zmenili a v súčasnosti už prevládajú iné umelecké trendy.¹⁹ Ciceronova autorita bola v rámci obdobia, kedy žil, nespochybniteľná, no v súčasnej, t. j. v Senecovej dobe by už klasicistický štýl nemal byť predmetom výučby.²⁰ Namiesto neho by mal nastúpiť nový spôsob komponovania umeleckých diel, ktorého hlavným hlásateľom a propagátorom sa stal práve Seneca. Tento štýl sa od starého odlišoval predovšetkým zmenou vetnej stavby (prevaha parataxe nad hypotaxou) či nadmerným používaním rozmanitých štylistických figúr (paralelizmus, *sermocinatio*, *antithesis* a pod.). Tieto prvky mali za následok rozbitie klasickej vetnej skladby v prospech kratších obsahovo uzavretých viet, ktoré nadobudli podobu akýchsi duchaplných sentencií. Prejavoval sa tu vplyv jednak ázijského rečníckeho slohu, ktorý sa využíval pri dobových deklamačných cvičeniach, a jednak vplyv kynicko-stoickej *diatriby*.²¹ Dôležitý inovačný prvok predstavoval aj takzvaný „obrat k interiorite“. Stoici sa totiž domnievali, že neustále obracanie sa k sebe samému, dopomáha človeku k tomu, aby sa stal nezávislým od externých dobier, a dosiahol tak stav blaženosti. Integrálnu súčasť Senecových diel preto tvoria práve opisy proce-

¹⁹ Ciceronovo prestížne postavenie v rámci dobového rečníctva je explicitne vyjadrené v spise *Naturales quaestiones*. Seneca sa tu odvoláva na Ciceronovho priateľa Aula Caecinu, ktorý bol známy ako dobrý štylista a rečník. Napriek týmto schopnostiam sa mu nepodarilo dosiahnuť vyššieho umeleckého uznania, pretože pôsobil práve v období Ciceronovho života, t. j. žil „v Ciceronovom tieni“ (*umbra Ciceronis*) (SEN. Q. Nat. II, 56, 1).

²⁰ O tom, že túto zásadu Seneca uplatňoval aj v praxi, svedčí zmienka zo Suetoniových *Životopisov rímskych cisárov*, v ktorej sa píše, že Seneca odhovráral cisára Neróna od štúdia starých rečníkov (Suet. Ner. 52). Podobne Quintilianus uvádza, že stoický mysliteľ neustále napadal starších rečníkov, pretože si uvedomoval, že ak by sa jeho poslucháči najskôr zoznámili so štýlom písania týchto autorov, tak by sa im pravdepodobne už nepáčil Senecov špecifický spôsob komponovania rečových prejavov (*Instit.* X, 1, 125–126).

²¹ WILLIAMS 2015, s. 137–140.

su sebaovládania či vnútorných monológov, ktoré sa na jazykovej úrovni prejavujú napríklad častým používaním formulácií *suus / meus / tuus esse* a pod.²²

Cicero ako φιλόπατρις

Frekvencia recepcie politickej roviny Ciceronovho života je v Senecových dielach zastúpená v oveľa menšom množstve a takmer úplne absentuje v diele *Epistulae morales ad Lucilium*.²³ Ak sa súhrnne pozrieme na Senecove spisy, tak zistíme, že sú v nich skratkovito pertraktované iba tri tematické oblasti, ktoré nejakým spôsobom súvisia s Ciceronovou politickou aktivitou:

- 1) Konzulát z roku 63 pred n. l., ktorý vrcholil potlačením Catilinovho sprisahania.
- 2) Spor s Publiom Clodium Pulchrum, ktorý nakoniec vyúsťuje do Ciceronovho vyhnanstva (58 pred n. l.).
- 3) Tragická smrť zavinená Marcom Antoniom (43 pred n. l.).²⁴

Ak sa v komplexnosti pozrieme na Senecovu recepciu vyššie spomenutých zložiek, tak musíme konštatovať, že autorov portrét Ciceronovej osobnosti sa diametrálne líši v závislosti od obdobia vzniku jednotlivých diel. Kým v spisoch, ktoré boli napísané na začiatku štyridsiatych rokov (*Ad Marciam de consolatione*, *De ira*) a v päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch 1. storočia n. l. (*De tranquillitate animi*, *De beneficiis*, *Epistulae morales ad Lucilium*), majú zmienky o Ciceronovi podobu neutrálnych rétorických *exempli* (boj s Catilinom, Ciceronovo vyhnanstvo a smrť), v spise *De brevitate vitae*, ktorý vzniká v roku 49 n. l., sa stretávame s výsostne negatívnym hodnotením politickej činnosti rímskeho filozofa. Táto anomália, o ktorej ešte budeme bližšie hovoriť, zjavne súvisí s tým, že Seneca zažíva práve medzi rokmi 41–49 n. l. osobnú skúsenosť s exilom, a v spise *O krátkosti života* preto otvorene porovnáva svoje statočné prežívanie vylúčenia z politického života so správaním sa Ciceronovým.²⁵

²² Tamže, s. 145–147.

²³ V *Listoch Luciliovi* nachádzame iba dve zmienky o Ciceronovej politickej aktivite. A to konkrétne v deväťdesiatom siedmom liste, kde sa Ciceronova osoba spomína v kontexte aféry s Publiom Clodium Pulchrum (pozri SEN. *Ep.* 97, 3; 97, 8).

²⁴ K týmto trom oblastiam Ciceronovej politickej aktivity sa Seneca priamo vyjadruje v nasledujúcich spisoch: SEN. *Brev. vit.* 5, 1–3; *Marc.* 20, 5; *Tranq. an.* 16, 1; *De ira* II, 2, 3; *Ben.* V, 17, 2; *Ep.* 97, 3; 97, 8.

²⁵ Pozri GRIMAL 1984, s. 660–662.

Zaujímavým faktom taktiež je, že Seneca takmer vôbec hlbšie nereflektuje Ciceronovu politickú angažovanosť v období občianskej vojny medzi Pompeiom a Caesarom, ako aj jeho aktívne politické vystupovanie v období po Caesarovom zavraždení. Rok 63 pred n. l. predstavuje pre Senecu vrchol Ciceronovej politickej aktivity, po ktorom už ako keby nemalo zmysel hovoriť o Ciceronovi ako o aktérovi politického života. Otázka preto znie, ako sa dá vysvetliť toto netradičné mlčanie.

Prvú odpoveď nám môžu poskytnúť textové informácie, v ktorých Seneca analyzuje a hodnotí vývoj rímskych dejín v období krízy republikánskeho zriadenia počas 1. storočia pred n. l. Na základe týchto správ vieme, že Seneca sa nestotožňoval s dobovým rétorickým názorom, podľa ktorého rímska republika zomrela spolu s Ciceronovým zavraždením v roku 43 pred n. l. Naopak dáva viackrát otvorene najavo, že za rozhodujúci mílnik konca rímskej republiky treba považovať skôr Catonovu samovraždu z roku 46 pred n. l. Nie s Ciceronom, ale už s Catonom zomiera ideál slobody v rímskej republike. Veľmi jasne to vyjadruje v spise *De constantia sapientis*, kde uvádza, že „Ani Cato neprežil slobodu, ani sloboda Catona“ (*neque ... Cato post libertatem vixit, nec libertas post Catonem*; SEN. Const. II, 2). Catonova samovražda sa stáva akousi završujúcou udalosťou vývoja dejín rímskej republiky, po ktorej už nemá zmysel hovoriť o tomto štátnom zriadení. V Senecovej interpretácii rímskych dejín dokázal totiž jedine Cato počas stretov medzi Caesarovými a Pompeiovými prívržencami hájiť „záujmy republiky“ (*rei publicae partes*; SEN. Ep. 95, 70; 104, 30). Cicero je naopak v tomto boji predstavený skôr ako človek lavírujúci medzi oboma stranami konfliktu, ako ten, ktorý *fluctuatur*, t. j. je kolísavý a chyba mu rozhodný postoj (SEN. Brev. vit. 5, 1).²⁶

Uvedené osobné hodnotenie Ciceronovho politického konformizmu pred nami otvára druhú, filozofickejšiu rovinu, cez prizmu ktorej môžeme lepšie pochopiť intencie Senecovej interpretácie. Seneca jednoznačne stotožňuje ideál dobrého politika s filozofickou koncepciou dokonalého stoického „mudra“ (gr. σοφός, lat. *sapiens*), ktorú reprezentuje práve Marcus Porcius Cato. Pripodobňuje ho buď k mytologickým postavám Odyssea a Herkula, ktorí sa taktiež „nedali zdolať námahami“ (*invictos laboribus*), „pohrdali rozkošami“ (*contemptores voluptatis*) a „vítazili nad všetkými hrôzami“ (*victores omnium terrorum*; SEN. Const. II, 1), alebo jeho tragickú smrť kladie na

²⁶ POROV. GAMBET 1970, s. 179–180. K interpretácii Catonovej politiky v Senecových *Listoch Luciliovi* pozri bližšie GRIFFIN 1968.

roveň so Sókratom (SEN. *Ep.* 13, 14). Cato predstavuje ideál človeka stáleho, rozhodného, čestného, ktorý má otvorenú cestu k dosiahnutiu blaženosti ako vrcholného postoja stoickej etiky. Aj keď sa Catonovi nepodarilo presadiť politickú koncepciu republikánskej slobody v praxi, podľa Senecu ju dokázal uskutočniť aspoň v osobnej rovine, a to tým, že ako slobodný občan si posledným slobodným rozhodnutím dokázal vziať vlastný život. V spise *De providentia* hovorí: „Tento meč, čistý a bezúhonný i za občianskej vojny, vykoná dobré a ušľachtilé dielo: slobodu, ktorú nemohol dať vlasti, dá Catonovi“ (*ferrum istud, etiam civili bello purum et innoxium, bonas tandem ac nobiles edet operas: libertatem quam patriae non potuit Catoni dabit*; SEN. *Prov.* I, 10). Koniec slobody republiky je tak metaforicky zavŕšený v poslednom slobodnom akte samovraždy.²⁷

Cicero naopak predstavuje skôr protiklad týchto vlastností. Označuje ho za človeka „nepokojného v šťastí“ (*nec secundis rebus quietus*), „neschopného znášať nešťastia“ (*nec aduersarum patiens*), a tak iba „napoly slobodného“ (*semiliber*). Byť „napoly slobodným“ však odporuje stoickému významu slova „mudrc“. „Stoický mudrc nebude nikdy napoly slobodný, ale jeho sloboda bude vždy neporušená a pevná; bude voľný, svojprávny a vyšší než ostatní“ (*sapiens ... numquam semiliber erit, integrae semper libertatis et solidae, solutus et sui iuris et altior ceteris*; SEN. *Brev. vit.* 5, 1–3).²⁸ Cicero jednoducho nedokázal obstáť v politickom slova zmysle po roku 63 pred n. l., pretože sa snažil neustále hľadať kompromis medzi súperiacimi politickými frakciami a nezastával zásadový postoj, tak ako tomu bolo predtým v prípade Catilinovho sprisahania. Zároveň sa na rozdiel od Senecu správal vo vyhnanstve nedôstojne a nestálo.²⁹ Z historického a filozofického hľadiska preto nemôže byť považovaný za osobnosť, v ktorej by sa završoval dejinný ideál rímskej republiky, rešpektíve za postavu, ktorá by mala byť vzorom ideálneho stoického politika.

Tento negatívny súd sa potom premieta aj do hodnotenia okolností Ciceronovej smrti. Hoci bol Cicero taktiež donútený zomrieť za svoje presvedčenie, jeho smrť prišla podľa Senecu už príliš neskoro, t. j. nedoprialo sa mu výsady včasnej smrti. Presne to je vyjadrené v *Úteche pre Marciu*, kde Sene-

²⁷ K interpretácii stoického pojmu „mudrc“ pozri bližšie BROUWER 2014.

²⁸ POROV. GAMBET 1970, s. 180–183.

²⁹ V dvadsiatom štvrtom *Liste Luciliovi*, v ktorom sú vymenovávané známe postavy z rímskych dejín, ktoré stotočne znášali vyhnanstvo (Rutilius, Metellus), nie je vôbec spomenuté Ciceronovo meno (SEN. *Ep.* 24, 4).

ca naznačuje, že keby bol Cicero zomrel v čase svojej najväčšej politickej slávy (počas Catilinovho sprisahania), bol by právom nazývaný „záchranc republiky“ (*rei publicae servator*) a ochrancom jej slobody (SEN. *Marc.* 20, 5). Tým, že sa to vtedy nestalo a pretože sa následne choval tak, ako sa choval, jeho skutočná smrť z roku 43 pred n. l. už nenesie punc takej dôstojnosti. Zo stoického hľadiska totiž platí, že vhodný moment smrti „prepožičiaval človeku zvláštnu dôstojnosť“, a tak aj povedzme necnostný človek „sa mohol dobre uváženou a príhodnou smrťou zjavne zmeniť v mudrca“.³⁰

Dôsledky morálnej degradácie života politika sú v implicitnej podobe najzreteľnejšie zachytené na konci spisu *De brevitate vitae*. Seneca tu hovorí o tom, ako môže práve verejná činnosť viesť k strate záujmu o rozvoj seba samého. Takýto ľudia sú potom „vlečení“ (*rapiuntur*) alebo sami „vlečú“ (*rapiunt*) iných, „jeden druhého pripravujú o pokoj“ (*alter alterius quietem rumpit*), „vzájomne sa činia nešťastnými“ (*mutuo miseri sunt*) a ich život prebieha „bez ovocia, bez radosti a bez duševného pokroku“ (*sine fructu, sine voluptate, sine ullo profectu animi*; SEN. *Brev. vit.* 20, 6).³¹ Politický pragmatizmus a konformizmus, ktorý reprezentoval Cicero, vedie podľa Senecu k strate záujmu o rozvoj seba samého, čo sa v konečnom dôsledku nezlučuje so stoickým etickým rozmerom politika.

Cicero ako φιλοσοφικός

Explicitných zmienok o Ciceronovej filozofickej činnosti nájdeme v Senecovom korpuse diel veľmi málo. Hoci Seneca veľmi dobre poznal autorove filozofické spisy, priamo v texte sa priznáva iba k čítaniu spisu *De re publica* (SEN. *Ep.* 108, 30).³² Dôvody, pre ktoré sa Seneca otvorene nepriznáva k Ciceronovi – filozofovi, môžu byť podľa nášho názoru trojakého druhu. Po prvé, veľkú úlohu tu mohol zohrávať už spomínaný rozdielny pohľad na to, aké umelecké prostriedky by sa mali pri kompozícii textu používať. Po

³⁰ RIST 1998, s. 259.

³¹ Hoci sa v tejto ukážke priamo nespomína Ciceronovo meno, Grimal sa domnieva, že tieto kritické slová sú adresované práve Ciceronovi (GRIMAL 1984, s. 664). Obdobie Ciceronovej politickej aktivity Seneca jednoznačne spája s nárastom morálnej degradácie v rímskom štáte (pozri SEN. *Ep.* 97, 3; 97, 8). K tomuto problému pozri bližšie GOWING 2013, s. 240–243; HENDERSON 2004.

³² To, že Seneca mal široké znalosti o Ciceronovom korpuse diel, nedokazujú len už spomínané explicitné a implicitné narážky, ale aj to, že menovite poznal kníhkupca (*Dorus*), u ktorého sa dali zohnať „Ciceronove knihy“ (*libris Ciceronis*; SEN. *Ben.* VII, 6, 1).

druhé, keďže Seneca zastával iné filozofické stanovisko ako Cicero, nemal stoický mysliteľ pravdepodobne nejakú hlbšiu potrebu sa k nemu vyjadrovať. A po tretie, treba vziať do úvahy aj spôsob, akým sa Seneca vo všeobecnosti pozerá na žáner filozofickej spisby.

Stoický mysliteľ totiž dôsledne rozlišuje formu diela od jeho obsahu. Kým Ciceronovým filozofickým programom bolo uviesť tieto dve zložky do jedného koherentného systému, pričom práve na štýle záležalo niekedy viac ako na samotnom obsahu, u Senecu je tento princíp zrkadlovo obrátený. Obsahová zložka by mala jednoznačne predchádzať stylistickému umeniu. Cez prizmu tohto postoja sa odráža aj Senecovo hodnotenie Cicera ako filozofa. Keď posudzuje stylistickú zložku jeho filozofických diel, tak mu prisudzuje pomerne kladné hodnotenie. Hovorí o ňom, že má „jednotný sloh“ (*compositio eius una est*), ktorý „zachováva rytmus“ (*pedem*), „ohýba to, čo je rozvláčne“ (*curvat lenta*) a „je mäkký bez toho, aby mu to kazilo povest“ (*sine infamia mollis*), pričom pri komparácii filozofických spisov štvorice autorov (Cicero, Asinius Pollio, Fabianus, Livius) dáva na prvé miesto práve Ciceronov štýl vyjadrovania (SEN. Ep. 100, 7–9). Spomenutý pochvalný tón odráža Ciceronovo výnimočné postavenia v rámci filozofického literárneho žánra. Keďže Cicero bol vo všeobecnosti veľmi dobrý štýlista, tak je samozrejme, že sa táto zručnosť preniesla aj na oblasť filozofickej spisby.

Podľa Senecu je však stylistická rovina pri hodnotení filozofickej literatúry druhotná. V stopäťnástom *Liste Luciliovi* jednoznačne nabáda Lucilia, aby sa pri písaní nestaral o „slová a sloh“ (*verba et compositio*), ale o obsah, pričom tu zaznievajú slová, ktoré môžeme považovať za akési Senecovo programové vyhlásenie: „pýtaj sa, čo píšeš, a nie ako to píšeš“ (*quaere quid scribas, non quemadmodum*; SEN. Ep. 115, 1). Obsahová stránka by mala byť zároveň v priamom súlade s činmi daného jedinca. Ako hovorí v dvadsiatom *Liste Luciliovi*: „filozofia neučí slovám, ale skutkom“ (*facere docet philosophia, non dicere*; SEN. Ep. 20, 2).³³ Popri dôraze na obsahovú rovinu textu a preferovaniu aplikácie teoretických poznatkov do praxe, je tretím zásadným prvkom autorovho filozofického programu spôsob, akým sa pozerá na originalitu prezentovaných myšlienkových ideí. Seneca sa sám jednoznačne prezentuje ako stoik, ktorý síce preberá filozofické názory od starších mysliteľov, no zásadným spôsobom ich modifikuje. V osemdesiatom *Liste Luciliovi* sa explicitne priznáva k nasledovaniu predchodcov, ale ako ďalej hovorí, po-

³³ Porov. SEN. Ep. 40, 2; 70, 3; 75, 4; 114, 4. K analýze týchto dvoch princípov pozri bližšie WILLIAMS 2015, s. 140–144.

necháva si právo „niečo vymyslieť, pozmeniť a vypustiť“ (*invenire aliquid et mutare et relinquere*; SEN. *Ep.* 80, 1).³⁴

Ak vzťahujeme tieto tri proklamované princípy na filozofickú činnosť Marca Tullia Cicerona, tak je zrejme, že rímsky filozof ani jeden z nich nespĺňal. O prvom a druhom bode sme sa už zmieňovali pri hodnotení autorovej rečníckej a politickej zložky, tretí bod sa zdá byť zložitejší. Je zrejme, že tak Seneca, ako aj Cicero nie sú originálni myslitelia. Rozdiel medzi nimi však podľa stoického autora spočíva v tom, akým metodologickým spôsobom obaja spracúvajú sekundárne filozofické myšlienky. V tridsiatom treťom *Liste Luciliovi* Seneca rozlišuje medzi dvoma typmi filozofických mysliteľov: „vykladačmi“ (*interpretes*) a „autormi“ (*auctores*). Podľa Senecu musia byť praví filozofi, t. j. *auctores*, schopní povedať originálnu myšlienku, „niečo zo svojho a nielen držať sa cudzieho“ (*dicat ista, non teneat*), lebo inak nikdy nebudú autormi v pravom slova zmysle, ale zostanú iba vykladačmi, t. j. *interpretes*, „skrývajúcimi sa v tieni iných“ (*sub aliena umbra latentes*). Kým „vykladači“ sa spoliehajú iba na pamäť, v ktorej konzervujú filozofické myšlienky, „autori“ smerujú k nadobudnutiu vedenia, ktoré znamená schopnosť „konať podľa seba samého“ (*sua facere*), „nedržať sa vzoru“ (*nec ad exemplar pendere*) a „neobzerať sa po učiteľovi“ (*totiens respicere ad magistrum*; SEN. *Ep.* 33, 6–9).³⁵ Rozdiel medzi „vykladačom“ Ciceronom a „autorom“ Senecom spočíva v tom, že Cicero nie je schopný autorskej modifikácie preberaných myšlienok, pričom vkladá cudzie výroky do vlastných textov často bez toho, aby úplne pochopil ich pravý význam. Keďže Cicero nepatrí medzi originálnych mysliteľov, Seneca nepovažuje za nutné ho citovať, a ak sa má na niekoho odkázať, tak skôr na myšlienky starších autorov.

Jediná priama polemická zmienka o filozofickom obsahu Ciceronových diel sa týka časti stoósmeho *Listu Luciliovi*.³⁶ V ňom sa rímsky filozof zamýšľala nad troma možnými kritickými spôsobmi interpretácie spisu *De re*

³⁴ K problematike Senecovej myšlienkovvej originality pozri ASMIS 2015; CASTELNÉRAC 2007.

³⁵ Hoci sa v texte priamo nespomína Ciceronovo meno, evidentne sa táto charakteristika týkala aj jeho (pozri GAMBET 1970, s. 173).

³⁶ Oveľa častejšie však môžeme v Senecovom literárnom korpuse identifikovať viaceré implicitné pasáže, ktoré sú obsahovo paralelné k Ciceronovým dielam. Prvá kniha spisu *De ira* sa podobá na štvrtú knihu *Tuskulských rozhovorov*. Koniec *Útechy k Marcii* a úvod diela *Naturales quaestiones* je pravdepodobne obsahovo závislý na časti šiestej knihy spisu *De re publica*, známej aj pod názvom *Somnium Scipionis* (SETAIOLI 2003, s. 65–66; pozri taktiež GRIFFIN 2013, s. 7).

publica: filologickým, gramatickým a filozofickým. Kým filológ sa bude pri výklade zameriavať predovšetkým na analýzu historického pozadia diela a gramatik si bude všímať najmä používanie špecifických jazykových prostriedkov (archaizmov, vymyslených slov, metafor, rečníckych prostriedkov), filozof sa naopak pri čítaní bude asi najviac zamýšľať nad tým, ako v ňom „mohol“ Cicero „tak mnoho hovoriť proti spravodlivosti“ (*contra iustitiam dici tam multa potuisse*; SEN. *Ep.* 108, 30). Zjavne sa tu naráža na obsah tretej knihy spisu *De re publica*, v ktorej je reprodukováaná Karneadova reč proti spravodlivosti, ktorú mal údajne predniesť v roku 155 pred n. l. pri svojej návšteve Ríma.³⁷

S problematikou recepcie Ciceronovej filozofickej činnosti úzko súvisí aj otázka, či Seneca nejakým spôsobom hodnotí autorov spôsob prekladania gréckych filozofických pojmov do latinčiny. K tejto téme sa priamo vyjadruje iba na dvoch miestach. V päťdesiatom ôsmom *Liste Luciliovi* sa otvorene hlási k Ciceronovmu spôsobu prekladania gréckeho výrazu οὐσία latinským termínom *essentia* (SEN. *Ep.* 58, 6). Hoci ho považuje za vhodný, nikde v ďalších spisoch ho nepoužíva. A čo je zaujímavé, v Ciceronových zachovaných dielach taktiež nenájdeme zmienku o tom, že by tento výraz Cicero sám používal. Druhá zmienka sa týka stojedenásteho *Listu Luciliovi*, kde pochvaľuje autorov výraz *cavillationes* ako ekvivalent gréckeho slova σοφίσματα (SEN. *Ep.* 111, 1).³⁸ Na rozdiel od predchádzajúceho slova si Seneca tento termín osvojuje a pracuje s ním pomerne bežne vo viacerých svojich dielach.³⁹

Na záver môžeme konštatovať, že Senecova recepcia Ciceronovej osoby a diela nie je vzhľadom na významovú podobu skúmaných explicitných pasáží jednoznačne rozpoznateľná. Stoický mysliteľ zároveň nezaujal k tejto tematike vyhranené stanovisko, ktoré by malo buď výsostne negatívnu, alebo naopak úplne pozitívnu podobu.⁴⁰ Kvôli Ciceronovmu štýlu písania, politickému a morálnemu pragmatizmu a vyhranenému filozofickému eklektizmu sa Seneca pravdepodobne rozhodol vo zvýšenej miere priamo nepo-

³⁷ Až minuciózna textová Powellova analýza spochybnila výpovednú hodnotu Ciceronových svedectva zo spisu *De re publica*, v ktorom sa hovorí o uskutočnení Karneadových prednášok v Ríme v roku 155 pred n. l. (pozri POWELL 2003).

³⁸ K problematike Senecovej recepcie Ciceronovho prekladania gréckych filozofických termínov do latinčiny pozri bližšie SETAIOLI 2003, s. 68; GAMBET 1970, s. 173–174.

³⁹ Výraz *cavillationes* nájdeme použitý napríklad v SEN. *Cl.* II, 4, 3; *Ep.* 82, 8; 108, 12.

⁴⁰ GRIMAL 1984, s. 666.

ukazovať na myšlienky spomínaného autora, aj keď ho s nim spájali nielen podobné literárne záujmy (písanie dialógov, listov, poézie, filozofických spisov), ale aj životné osudy (exil, odchod z verejného života pod tlakom politickej situácie). Napriek tomu je zrejmé, že stoický mysliteľ bol na Ciceronovom myšlienkovom odkaze závislý oveľa viac, než bol ochotný vo svojich dielach explicitne priznať.

Použitá literatúra

Edície a preklady

- CICERO. *Letters to Atticus. Volume I.* Edited and translated by D. R. Shackleton Bailey. Cambridge, MA: Harvard University Press 1999.
- CICERO. *On Academic Scepticism.* Cambridge: Hackett Publishing Company 2006.
- CICERO. *On Ends.* Cambridge, MA: Harvard University Press 1914.
- CICERO. *Tusculan Disputations.* Cambridge, MA: Harvard University Press 1927.
- GELLIUS. *Attic Nights. Volume II.* Cambridge, MA: Harvard University Press 1927.
- IUVENALIS. *Satiry.* Praha: Svoboda 1972.
- LUCAN. *The Civil War (Pharsalia).* Cambridge, MA: Harvard University Press 1928.
- PATERCULUS ET FLORUS. *Dvojí pohled na římské dějiny.* Praha: Arista Baset 2013.
- PETRONIUS. *Satirikon.* Praha: Svoboda 1971.
- PLUTARCH. *Lives. Volume VII. Demosthenes and Cicero. Alexander and Caesar.* Cambridge, MA: Harvard University Press 1919.
- QUINTILIANUS. *Základy rétoriky.* Praha: Odeon 1985.
- SENECA. *Epistles. Volume I–III.* Cambridge, MA: Harvard University Press 1917, 1920, 1925.
- SENECA. *Moral Essays. Volume I–III.* Cambridge, MA: Harvard University Press 1928, 1932, 1935.
- SENECA. *Natural Questions. Volume I–II.* Cambridge, MA: Harvard University Press 1971, 1972.
- Stoicorum veterum fragmenta. Vol. I–IV.* Collegit Ioannes ab Arnim. Stuttgart: Teubner 1964.
- SUETONIUS. *Životopisy římských císařov.* Bratislava: Tatran 1974.

Sekundárna literatúra

- ASMIS, E. Seneca's Originality. In *The Cambridge Companion to Seneca*. Edited by S. BARTSCH and A. SCHIESARO. Cambridge: Cambridge University Press 2015, s. 224–238.
- BROUWER, R. *The Stoic Sage. The Early Stoics on Wisdom, Sagehood and Socrates*. Cambridge: Cambridge University Press 2014.
- CASTELNÉRAC, B. The Method of „Eclecticism“ in Plutarch and Seneca. *Hermathena, Philosophia and Philologia: Plutarch on Oral and Written Language*, 2007, 182, s. 135–163.
- EVENEPOEL, W. Cicero's Laelius and Seneca's letters on friendship. *L'Antiquité Classique*, 2007, 76, s. 177–183.
- GAMBET, D. G. Cicero in the Works of Seneca *Philosophus. Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 1970, 71, s. 171–183.
- GOWING, M. A. Tully's boat: responses to Cicero in the imperial period. In *The Cambridge Companion to Cicero*. Edited by C. STEEL. Cambridge: Cambridge University Press 2013, s. 233–250.
- GRIFFIN, M. T. Seneca on Cato's Politics: Epistle 14. 12–13. *The Classical Quarterly*, 1968, 2, No. 2, s. 373–375.
- GRIFFIN, M. T. *Seneca on Society*. Oxford: Oxford University Press 2013.
- GRIMAL, P. Sénèque juge de Cicéron. In *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité*, 1984, 96, n°2, s. 655–670.
- HENDERSON, J. *Morals and Villas in Seneca's Letters*. Cambridge: Cambridge University Press 2004.
- INWOOD, B. *Reading Seneca. Stoic Philosophy at Rome*. Oxford: Clarendon Press 2005.
- POWELL, J. The Embassy of the Three Philosophers to Rome in 155 BC. In *Hellenistic Oratory*. Edited by Ch. KREMMYDAS and K. TEMPEST. Oxford: Oxford University Press 2003, s. 219–247.
- RICKEN, F. Seneca und Cicero über den Tod. *Revista Portuguesa de Filosofia, O Dom, a Verdade, e a Morte: Abordagens e Perspectivas / The Gift, Truth, and Death: Approaches and Perspectives*, 2009, 65, s. 1235–1242.
- RIST, J. M. *Stoická filosofie*. Praha: OIKOYMENH 1998.
- SETAIOLI, A. Seneca e Cicerone. In *Aspetti della fortuna di Cicerone nella cultura latina*. Ed. Emanuele NARDUCCI. Firenze: Felice Le Monier 2003, s. 55–77.
- WILLIAMS, G. Style and Form in Seneca's Writing. In *The Cambridge Companion to Seneca*. Edited by S. BARTSCH and A. SCHIESARO. Cambridge: Cambridge University Press 2015, s. 135–149.

Mgr. Peter Fraňo, Ph.D., Katedra filozofie a aplikovanej filozofie, Filozofická fakulta, Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, Nám. J. Herdu 2, 917 01 Trnava, Slovenská republika, peter.frano@ucm.sk